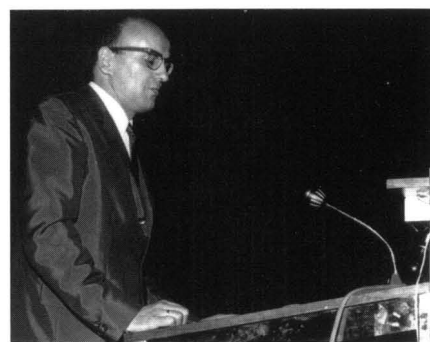

MISCEL·LÀNIA

FÒRUM

José M. Cagigal

DESENVOLUPAMENT DE VALORS EN L'EDUCACIÓ FÍSICA I L'ESPORT

Melchor Gutiérrez Sanmartín,

*Professor d'Aprenentatge i Desenvolupament Motor
Institut Valencià d'Educació Física (IVEF)
Universitat de València.*

Paraules clau:

*valors socials, valors personals,
educació física, esport*

Resum

Enmig d'un món assetjat per nombroses crisis i fortament influït pels mitjans de comunicació, aquest article intenta posar de manifest que l'educació física i l'esport constitueixen dos excel·lents camps d'actuació per a la promoció i el desenvolupament de valors socials i personals dels alumnes i esportistes, sobretot dels més joves. Així mateix, destaca la imatge actual que l'esport professional aporta a través del progressiu deteriorament ètic de la seva pràctica, aspecte que influeix de manera decisiva en l'adquisició de models inapropiats per als esportistes joves i els alumnes d'educació física. Per això, sota el convenciment que en aquests moments la simple pràctica esportiva per si mateixa no resulta generadora dels valors positius tradicionalment pregonats i que han d'adoptar-se una sèrie de mesures que facilitin la consecució de tan desitjosa finalitat, es proposen diverses estratègies per tal que els professors d'educació física i els entrenadors esportius puguin transmetre i afavorir el desenvolupament de valors socials i personals a través

de les seves pràctiques físicoesportives. Aquest treball continua suggerint certes formes d'avaluació dels valors de l'activitat física, terreny que no ha estat degudament atès fins ara per acabar amb algunes reflexions encaminades a suggerir determinades posicions que els professors i entrenadors podrien adoptar en favor d'un millor procés formatiu dels seus alumnes i esportistes.

Introducció

Tal i com exposen Ortega, Mínguez i Gil (1996), "la novetat dels valors en educació planteja algunes exigències a la institució escolar: incorporar nous continguts al programa curricular dels alumnes i unes noves competències en l'exercici de la professió docent, fer possible el que ja estava present en l'aula a un nivell no formal o no explícit, per tant, deficientment tractat, no sotmès a cap avaluació, formi part ara d'una programació adequada, en què les activitats pertinents trobin el seu lloc també adequat. Malgrat tot, cal re-

conèixer-ho, això no és cap tasca fàcil". Potser per això sigui agosarat demanar-li a un professor d'Educació Física o a un entrenador esportiu que, a més d'educar físicament els seus alumnes atenguin tots els aspectes psicoafectius, actitudinals, normatius i de valors que han de caracteritzar la seva personalitat, actualment en un procés de desenvolupament. Aquest atreviment no seria així, si no fos pel context en el qual ens trobem situats: una societat fonamentada en l'èxit que permet fets com l'assoliment de cotes inimaginables en els fixatges de jugadors en l'esport professional (Lee, 1990; Gutiérrez, 1995b), que no és severa davant el dopatge d'aquells que no abandonen mitjans per arribar alt (González, 1993), que abunda en manifestacions agressives i violentes davant qualsevol trobada (de futbol principalment) (Paredes, 1992; Bayona, 1995); que atempten contra els àrbitres, que agredeixen els jugadors i que arriben fins i tot a matar-se entre ells, com hem pogut veure recentment als telenotícies (Durán, 1985, 1996a, 1996b). Si aprofundim en

aquest sentit, assenyalava Knop (1993) que "l'esport centrat en els nens està en perill a causa de qüestions d'estrès, perquè guanyar és l'únic que interessa, l'augment de la violència en l'esport, a la lluita per fer que un nen s'inscrigui en un determinat club i a la falta d'iniciativa de joc". Afegeix Trepal (1995) que "l'amenaça contra el *fair play* augmenta a causa de la recerca cada cop més freqüent de la victòria a qualsevol preu. S'ha creat el perillós mite que l'autèntic valor de l'esport consisteix en guanyar. La por a perdre s'ha convertit avui en major motivadora que el desig de realització i diversió, que s'ha tornat irrellevant".

Si sumem a aquestes manifestacions les que dia a dia ens està oferint la premsa relacionades amb la corrupció política, el diner fàcil i la manca d'escrúpols socials no ens resultarà massa difícil concloure que vivim en una societat que pateix una crisi múltiple: crisi econòmica, crisi política, crisi educativa i crisi social; al cap i a la fi, una generalitzada crisi de valors en una societat eminentment competitiva (reflexió per-

sonal estreta de la premsa diària i dels treballs de Marín, 1993a i Camps, 1994). Els filòsofs reconeixen que els valors estan canviant tant en la societat com en l'esport i que apareixen molts dilemes que generen controvèrsies relacionades amb les drogues, la sida, les relacions racials i les trampes en l'esport (Volkwein, 1996).

Davant aquest complex panorama, alguns professors i entrenadors han arribat a preguntar-se si realment val la pena inculcar, promocionar uns valors a les seves aules i terrenys de joc, si quan acaben les sessions, els alumnes i esportistes tornaran a integrar-se en el medi hostil abans esmentat (Camps, 1994; Gutiérrez, 1995b). Resulta molt difícil competir a l'aula contra els suggestius models propugnats per la societat i pels mitjans de comunicació (González Lucini, 1993; Deval i Enesco, 1994), circumstàncies que porten, a vegades, al desànim de professors i entrenadors. Però, és precisament ara, davant aquesta generalitzada crisi de valors, quan els educadors, ja siguin professors, entrenadors esportius o qualsevol especialista encarregat de la formació de nens i joves, tenen la possibilitat de fer valer en major grau la seva veritat, tot i que aquesta resulti més costosa de transmetre. Perquè, tal i com assenyala Savater (1997), "...quant a educadors, no ens queda més remei que ser optimistes, i és que l'ensenyament pressuposa l'optimisme tal i com la natació exigeix un medi líquid perquè s'exerciti. Qui no vulgui mullar-se, ha d'abandonar la natació; ...".

I així és com ha entès també la política educativa, de tal manera que el Ministeri d'Educació i Ciència, segons resolució de 7 de setembre de 1994 de la Secretaria de l'Estat d'Educació, segons la qual es donen orientacions per al desenvolupament de l'educació en valors a les activitats educatives dels centres docents, assenyala: "El sistema educatiu té entre les seves finalitats proporcionar als joves i nens una formació que afavoreixi tots els aspectes del seu desenvolupament, i que no pot considerar-se completa i de qualitat si no inclou la conformació d'un

conjunt de valors que no sempre s'adquireixen de forma espontània. Alguns d'aquests valors, englobats en l'àmbit de l'educació moral, es refereixen a les actituds personals davant problemes bàsics de la convivència; problemes, l'evolució creixent dels quals ha anat generant la necessitat que els ciutadans adoptin principis i desenvolupin hàbits en àmbits, fins fa poc, aliens als continguts escolars i sobre el que es necessita en les diferents etapes educatives tinguin l'ocasió de reflexionar. Es tracta, en definitiva, de tractar un conjunt de qüestions que contribueixen a proporcionar una veritable educació i a adequar l'ensenyament a les exigències del nostre temps. D'acord amb aquests criteris i segons els principis continguts a la Llei orgànica d'ordenació general del sistema educatiu, s'han anat delimitant un conjunt de temes que recullen els continguts educatius relacionats amb cada un d'aquests àmbits que, juntament amb l'educació moral i cívica, són: L'educació per a la pau, l'educació per a la igualtat d'oportunitats entre els sexes, l'educació ambiental, l'educació sexual, l'educació per a la salut, l'educació del consumidor i l'educació vial. Aquests temes, anomenats transversals perquè no corresponen de forma exclusiva a única àrea educativa, sinó que estan presents de manera global en els objectius i continguts en totes elles, han de ser responsabilitat de professorat i, per extensió, de tota la comunitat educativa."

Per tant, l'educació física, com la resta d'àrees que conformem el currículum oficial de l'ESO, ha de contribuir al desenvolupament d'aquests continguts transversals (Ureña, 1995). Però, el gran dubte que sorgeix immediatament és si realment l'activitat física i l'esport poden transmetre i desenvolupar uns adequats valors capaços d'afavorir la formació integral dels més joves o, pel contrari, seran un simple reflex del que la societat en general ens està mostrant (Coakley, 1990). El que sembla més clar és que ja no és vàlid el plantejament dels grecs en relació a l'esport com a formador del caràcter, ja no se segueix creient

la tradicional convicció que l'esport promou valors ètics i forma el caràcter (Greenendorfer, 1987; Sage, 1988; Dubois, 1986; Sparkes, 1986). Arnold (1991) ens recorda que a través de la participació en jocs i esports sorgeixen qualitats tan admirables com la lleialtat, la cooperació, el valor, la resolució, la força de voluntat, el domini de si mateix, la resistència, la perseverança i la determinació; però que aquestes qualitats no són exclusives de l'esport. Resulta molt difícil seguir defenent que l'esport és bo en si mateix sense analitzar abans la forma en què es practica. Per això, Huxley (1969) deia que segons l'ús que es faci d'aquest, l'esport proporcionarà uns resultats o uns altres. Ben utilitzat, pot ensenyar resistència i estimular un sentiment de joc net i un respecte per les regles, un esforç coordinat i la subordinació dels interessos personals als del grup; mal utilitzat, pot estimular la vanitat personal i la del grup, el desig cobdiciós de victòria i l'odi als rivals, un esperit corporatiu d'intolerància i una despreocupació pels altres.

A causa sobretot de la rellevància assolida per l'esport i als portentosos interessos financers manipulats al seu voltant, s'ha donat lloc a un important deteriorament en la manera de practicar-lo, de manera que així es reviu la manera com els joves han de decidir-se pel respecte a les regles del joc o a la seva transgressió (Lee, 1990). Això ha comportat que els estudiosos d'aquests temes hagin desenvolupat nombroses investigacions amb la pretensió d'analitzar el problema de la falta de joc net i les possibles maneres de recuperar-lo, alhora que també tenen en compte els aspectes relacionats amb el comportament dels jugadors, les actituds dels entrenadors i dels espectadors i els valors que la pràctica esportiva podria estar comunicant (Menéndez, 1991; Cruz et al, 1991; Lee i Cockman, 1995). Fa set anys, Lee (1990) es preguntava quina és la finalitat de l'esport juvenil i quin podria ser el seu futur. És evident que s'està produint un malaguanyat procés orientat a la professionalització de l'esport juvenil, com ja assenyala Webb

(1969) i Devereux (1978), i que semblen estar molt presents a la majoria dels esdeveniments esportius els interessos relacionats amb la defensa del lloc dels organitzadors i el reviu somnis no assolits de molts pares, però sobretot això, el que ha de prevaler és l'interès dels nens i joves. Si aquest interès dels nens i pels nens no encapçala el procés, les pressions financeres dels patrocinadors i la consecució del triomf per sobre de tot (Segrave, 1993), portarà certs joves a assolir amb èxit el més alt del pòdium i, altres, els més, a un abandonament de la pràctica esportiva a edats cada cop més avançades.

Per això, si recollim els paraules de Meackin (1982) i Arnold (1991), Devís (1996), es pot observar que diuen "com en qualsevol activitat de la vida, l'esport pot transmetre valors desitjables o no desitjables. La simple participació esportiva no pot considerar-se una educació moral; una altra qüestió molt diferent és prendre l'esport com un context en el qual el professorat desenvolupa la seva activitat docent dins una marcs ètics i l'alumnat posa en pràctica la moralitat en termes d'un comportament responsable". Seirul-lo (1995) afegeix que "... les condicions en les quals es practiquin les tasques d'aprenentatge esportiu és l'educatiu, ja que és el que condueix a l'autoestructuració d'una o una altra manera de la personalitat de l'esportista...", qüestió que també ha estat ressaltada per Bredemeier (1994) i Bredemeier i Shields (1996). Malgrat tot, com indicaven Gibbons, Ebbeck i Weiss (1995), han estat pocs els programes implantats per investigar els canvis en el desenvolupament moral a través de l'educació física. Per això, ells van portar a terme un experiment en el qual van analitzar els efectes de la participació en activitats físiques educatives, van seleccionar el *fair play* dels nens en relació amb el seu judici moral, motius, intencions i conductes prosocials. Van arribar a la conclusió que una comprensió del desenvolupament moral en el domini de l'educació física pot ser utilitzada de forma efectiva, tant a classe, com fora de classe. Concre-

tament, les activitats altament relacionades amb el *fair play* en educació física, tant en solitari com en combinació amb altres continguts acadèmics, van resultar efectives, ja que es van augmentar significativament els canvis en les variables esmentades: judici, motiu, intencions i conductes.

Coincidint amb aquests pensaments, l'objectiu d'aquest article serà suggerir algunes estratègies i tècniques de treball perquè tant els professors com els entrenadors esportius puguin fer-ne ús per contemplar a les seves pràctiques físicoesportives el desenvolupament dels temes transversals abans esmentats.

Interpretació dels valors

Un dels principals problemes que es plantegen els investigadors, professors i entrenadors, és definir i aclarir quins són els valors i com es desenvolupen i es transmeten a través de la pràctica física i esportiva. Per tant, comencem per acostar-nos a un dels més prestigiosos estudiosos del camp dels valors com és Milton Rokeach (1973). Aquest diu *"un valor és una creença duradora en què una forma de conducta o un estat final d'existència és personalment i socialment preferir a una oposada forma de conducta o estat final d'existència"*. Els valors adquirits a través dels processos de socialització i de transmissió entre els éssers humans. Hi ha dos tipus de valors: uns instrumentals (processos, conductes) i uns altres finals (productes, fites).

Anys més tard, Schwartz i Bilsky (1987), a partir de les teories de Rokeach i després d'haver portat a terme diversos estudis transculturals, van diferenciar els següents valors: autodirecció, estimulació, hedonisme, assoliment, poder, seguretat, maduresa, tradició, espiritualitat, benevolència, universalisme i conformitat. Aquests autors matisen que, al seu torn, els valors poden classificar-se segons els interessos als quals serveixen. Atès que els valors es conceptua-

lizten com a objectius, han de representar els interessos d'alguna persona o grup, per la qual cosa tindrem: valors que serveixen a interessos individuals, altres que serveixen a interessos col·lectius i valors que serveixen per ambdós. En diferents estudis desenvolupats per autors com Bailey i Sage (1988) i per nosaltres mateixos (Gutiérrez, 1994, 1995a, 1995b) es constata que, amb massa freqüència, són els valors individuals els que es promouen enfront als valors col·lectius. Per això, els professors i entrenadors haurien de procurar un equilibri entre el desenvolupament de valors personals o individuals i de valors socials o col·lectius, i, en cas d'inclinar la balança, que sigui a favor dels valors prosocials.

Quin és el procés general en el desenvolupament del sistema de valors de les persones? Segons Piaget (1935, 1975), hi ha unes etapes generals per les quals tot individu passa en el procés de conformació del seu esquema de valors, anant des del que s'anomena la moral heterònoma fins a assolir el nivell de la moral autònoma. La primera etapa comprèn un procés d'acceptació de valors, mitjançant el qual els nens i nenes van assumint els valors que els altres significatius els aporten, i els entenen com a vàlids pels simple fet que provenen d'una autoritat legítima. La següent etapa està constituïda per la identificació de valors, moment en què els nens/es viuen una transició en el desenvolupament moral a través de la recerca dels valors. Ja no els serveix que els grans, pares i professors, els diguin el que està bé o malament, sinó que busquen el valor de les coses i fets en funció de la seva pròpia essència, no per com els valorin els altres. Aquí sorgeixen dubtes i es plantegen importants dilemes, processos que portaran el nen a incorporar una decisió pròpia i a consolidar els criteris valorals que li serviran d'ara en endavant. La tercera i última etapa, pròpia ja de la moral autònoma, radica en la *convicció en els valors*, cosa que aporta als nens una satisfacció personal que es veurà culminada en la realització del valor.

Des de la perspectiva del desenvolupament estructural, Kohlberg (1969) defèn que les persones poden progressar a través de sis etapes en la consideració del que per a un és correcte o incorrecte, és a dir, en el seu desenvolupament moral. Aquests serien: a) ajustar-se a les normes per evitar el càstig; b) seguir les normes només quan hi ha algun avantatge; c) estar disposat a acceptar ajut dels altres significatius; d) complir les lleis perquè és fonamental per a l'existència de la societat; e) respectar les lleis per l'obligació social que hi ha, però reconeixent al mateix temps que poden sorgir conflictes morals o legals que han de solucionar-se; f) reconèixer l'existència d'un codi universal de principis morals que representen la forma més elevada de llei, per tant, han d'acceptar-se (Delval i Enesco, 1994). Si tenim en compte que la racionalitat de cada decisió estarà en funció del desenvolupament moral assolit pel que s'educa, i que el procés de pas d'un estadi cap al superior és un procés lent, alhora que susceptible d'acceleració per la intervenció de l'educador, és aquí on els professors i entrenadors poden afavorir aquests recorreguts, mitjançant l'aportació d'experiències d'aprenentatge estructurat.

Manifestació de valors en l'activitat física i l'esport

Un cop definits els valors que podem trobar en qualsevol camp de la societat i després de l'acceptació comuna del seu significat, veiem en quines àrees i de quina manera es transmeten els valors propis de l'activitat física esportiva. Uns defenen que l'activitat física en si mateixa; altres, pel contrari, pensen que l'activitat física i l'esport no són més que simples vehicles a través dels quals es comuniquen els valors dominants de la societat. D'una forma o una altra, el cert és que cada esdeveniment esportiu, ja sigui individual o col·lectiu, comunica uns determinats valors i, a vegades, també els seus oposats, els contravalors.

Podem observar certs valors (encara que no sempre coincideixen els que

nosaltres interpretem amb els que el subjecte pretén assolir) quan la persona corre un matí d'un diumenge a través d'una explanada amb roba esportiva i en solitari. Potser pretingui mantenir-se en forma, relaxar-se de l'estrés quotidià, gaudir de la naturalesa, embellir el seu cos, seguir un tractament mèdic (salut terapèutica), mesurar-se les seves pròpies forces, autosuperar-se, etc. Si en lloc de fer-ho en solitari, corre amb un altre grup de persones, amb interessos més o menys comuns, poden detectar-se valors de sociabilitat, companyerisme, cooperació, competició, altruisme, integració en el grup, etc.

Quan s'observa una classe d'educació física, són molts els detalls que poden fer-nos pensar en diferents valors, si diferenciem els que corresponen al professor/a (objectius, metodologia), dels que correspondrien als alumnes (actituds, acompliment de la seva tasca) i els propis del contingut (política educativa).

Així, podem veure que el professor/a o l'entrenador/a, si es tracta d'activitats fora del context escolar, pretenen assolir uns objectius a través d'una metodologia en concret, utilitzen uns materials, demanen als alumnes que realitzin les seves activitats individualment o en grup, atenen a tots per igual o només als més capaços, realitzen ells mateixos les demostracions o demanen als alumnes avantatjosos que les realitzin, ressalten les virtuts dels processos o únicament es fixen en els resultats, exigeixen el fidel compliment de les normes de convivència o passen per alt certs detalls, procuren que les normes higienicosanitàries siguin tractades en la mesura que les instal·lacions ho permetin o eviten exigir el seu compliment, fan partícips els alumnes i esportistes dels objectius programats o pel contrari ho donen tot per assumit.

Quant als alumnes/esportistes, podem apreciar si el que pretenen és divertir-se realitzant aquesta activitat, si el que intenten és adquirir major habilitat, si s'esforcen per superar-se, si compleixen les observacions de professors, àrbitres i entrenadors, si són més cooperadors o més individualistes, si assumeixen

riscos en la pràctica de l'activitat o prefereixen la seguretat, si són capaçs de digerir el triomf i la derrota, si valoren l'activitat en si mateixa o la realitzen simplement perquè altres ho demanen.

Respecte els continguts, aquests van íntimament lligats als objectius i fites que s'han marcat els entrenadors i professors. Com assenyalen Ennis i Chen (1995), Ennis (1994) i Chen i Ennis (1996), l'orientació de valors dels professors, normalment, suposa una important repercussió en els valors que hauran de desenvolupar els estudiants. Així, podem apreciar si en els continguts es troba explícita la pretensió del rendiment físic, si es persegueixen objectius relacionats amb la salut, si es conclouen continguts facilitadors de la tolerància, quin és el tractament que es fa del gènere, la importància atribuïda a la teoria i a la pràctica, la connexió de l'activitat física amb la resta d'àrees del currículum.

Una altra parcel·la important de manifestació dels valors el constitueixen cada trobada i competició esportiva. En aquests, també s'hi podria analitzar per separat quins valors transmet cada un dels agents que prenen part en la contesa: jugadors, entrenadors, àrbitres i espectadors. D'aquesta manera, quan contemplem un partit de futbol, per exemple, podem intuir, i a vegades escoltar, moltes de les consignes que els entrenadors comuniquen als seus jugadors, podem veure si tant entrenadors com àrbitres permeten el joc agressiu o són més partidaris del *fair play*, si els jugadors fan moltes jugades individuals o realitzen una tasca d'equip, si respecten les decisions dels àrbitres i jutges o es revelen davant d'elles, si el públic respon amb esportivitat davant els adversaris o es dedica a cridar i a increpar constantment i, amb això, quin és l'exemple que estan aportant als seus fills i a la resta de nenes i joves.

Per últim, podem referir un poderós agent de transmissió i manifestació de valors relacionat amb l'activitat física i l'esport, els mitjans de comunicació social, principalment la televisió. A través d'ella, contemplem esdeveniments esportius amb major

detall inclús si ho féssim en viu, encara que no sempre de forma natural, escoltem opinions de jugadors, entrenadors, públic i organitzadors esportius i rebem amb freqüència a través del filtre imposat pel medi les explicacions i interpretacions pròpies dels comentaristes de l'esdeveniment (Bailey i Sage, 1988). En tots ells, apareixen diversos valors manifestats, ja sigui a través de les seves paraules o de les seves accions, valors que seran interpretats de manera diferent segons la cultura i predisposició de cada espectador.

Dins d'aquest mateix terreny, en els mitjans de comunicació social, també trobem un gran nombre d'exemples de programes en els quals es comuniquen diferents valors relacionats amb el món físic i esportiu, uns de caràcter més fictici (dibuixos animats), altres d'aspectes més real (pel·lícules, telenovelles), uns de caràcter més explícit i altres amb una pretensió més encoberta (com la propaganda), però que en molts d'ells, es pot apreciar clarament l'estatus d'un jugador, el comportament d'un equip, el rol de l'entrenador o les meravelles de certs productes i activitats per aconseguir l'èxit personal i en el grup.

Desenvolupament en l'activitat física

Tradicionalment, el desenvolupament de valors a l'activitat física i l'esport s'ha dut a terme per convenció social, és a dir, que per tal que es doni el joc cal que se segueixin unes regles (Lee, 1993). Malgrat tot, actualment a causa dels múltiples problemes abans esmentats, s'ha comprovat que el simple fet de la pràctica esportiva en general, no proporciona el desenvolupament dels valors desitjats, cosa que indica que si un professor o entrenador desitja promocionar determinats valors mitjançant l'activitat física i l'esport, ha d'incloure'ls entre els seus objectius; cal que s'hi fiqui (Bredemeier *et al*, 1986; Romance *et al*, 1986; Bredemeier i Shields, 1987; Bredemeier i Shields, 1996). Però, com pot fer-se?

Per comprovar si l'activitat física era capaç de proporcionar un adequat desenvolupament de valors en els nens, el 1986 Brenda Bredemeier i els seus col·laboradors van dividir els nens assistents a un campament d'estiu en tres grups i els van aplicar mètodes d'ensenyament diferents: a un grup, li van ensenyar l'educació física de forma tradicional (mitjançant el que es podria anomenar sotmetiment a les regles), a un altre grup, se li va aplicar un programa de resolució de dilemes morals mitjançant estratègies de desenvolupament estructural, i al tercer, se li va induir a un modelat de conductes mitjançant els principis de l'aprenentatge social. Els resultats van demostrar que els grups ensenyats mitjançant aprenentatge social i desenvolupament estructural van donar lloc a canvis en el raonament moral durant el programa, mentre que el grup ensenyat mitjançant el seguiment de les regles, no va manifestar cap canvi significatiu. Resultats semblants van aconseguir Romance *et al* (1986) en un treball d'investigació en el qual es van plantejar objectius semblants.

Podem concloure, per tant, que l'activitat física és un excel·lent instrument per fomentar el raonament moral, sempre que s'utilitzi el procediment adequat, cosa que implica posar-se de forma explícita a desenvolupar els valors socials i personals usant com a element de treball la pràctica físicoesportiva.

Tècniques que poden facilitar el desenvolupament de valors

Encara que no han estat pensades explícitament per a ambients físicoesportius, sinó per a contextos educatius generals, fonamentats en les suggerències de Buxarrais *et al* (1995) i Ortega *et al* (1996), proposem les següents estratègies susceptibles d'utilització per a l'afavoriment i desenvolupament de valors socials i personals a través de l'educació física i l'esport.

a) Estratègies d'autoconeixement i expressió. Aclariment de valors: un dels problemes amb què es troben els educadors és com ajudar els seus

alumnes perquè estableixin un sistema de valors que els serveixi de guia per poder prendre decisions morals. Mitjançant aquesta tècnica, es pretén ajudar els alumnes i esportistes perquè realitzin un procés de reflexió i es facin conscients i responsables d'allò que valoren, accepten i pensen; que siguin conscients dels seus propis valors i actuïn segons aquests; que adquireixin processos d'autoconeixement i expressió de valors (Pascual, 1998; Ortega *et al*, 1996). L'activitat d'expressar els punts de vista propis i tractar de comprendre les opinions dels altres ajuda a aclarir els valors personals i a comprendre la diversitat social del grup. Però, al cap i a la fi, el que realment importa és que els alumnes i esportistes facin seus aquests valors i estiguin disposats a defensar-los en públic i a portar-los a la pràctica.

El paper del professor o entrenador cal que sigui fonamentalment d'ajut perquè els alumnes, quan es refereixin a experiències concretes, assolixin les seves pròpies postures valorables; l'educador cal que s'esforci a aconseguir que els alumnes manifestin els seus valors i acceptin les seves creences, pensaments i sentiments sense jutjar-los ni tractar de canviar-los, generant qüestions i plantejant problemes, per tal que mitjançant la seva resolució els alumnes i esportistes vagin aclarint el propi sentiment de les seves respostes. Ha d'actuar com un àrbitre, un dinamitzador del grup de discussió i ha de formular preguntes com les que Hers *et al*, 1988 i Marín, 1993b proposen per desenvolupar de manera més productiva l'aclariment de valors: és quelcom que tu precises?, et sent orgullós d'això?, és molt important per a tu?, t'agrada molt aquesta idea?, et sents feliç amb ella?, com et vas sentir quan et va passar?, vas pensar en altres alternatives?, fa molt temps que penses així?, és quelcom que tu mateix has seleccionat?, com afecta la vida diària aquesta idea?, de quina manera actues respecte a ella?, has pensat en la importància d'acord amb la tria que tu has fet?, creus que això és una preferència personal teva assumida o és senzillament un

costum?, quina és la dificultat que trobes per realitzar-la?, seguiries fent el mateix en altres circumstàncies?, concedeixes veritable valor a això?, etc.

b) *Estratègies per al desenvolupament del judici moral.* Discussió de problemes morals: es tracta d'analitzar i discutir dilemes morals, que es presenten mitjançant històries —hipotètiques o reals— que inclouen dilemes de valor a discutir. Els alumnes o esportistes han d'adoptar una postura respecte l'acció a prendre, ser capaços de raonar-la i sotmetre-la a la discussió dels altres (Cantillo *et al*, 1995; Ortega *et al*, 1996). Què es pot aconseguir treballant amb dilemes? La discussió de dilemes morals intenta crear conflictes sociocognitius en els quals els alumnes i esportistes s'obliguen a restablir l'equilibri en un nivell superior de judici moral cap a postures més autònomes basades en principis universals.

Objectius generals: a) Impulsar el desenvolupament i creixement moral de l'alumnat tant en els seus aspectes cognitius com actitudinals, i si és possible conductuals. b) Potenciar el desenvolupament de les estructures universals de judici moral que permeten l'adopció de principis generals de valor. c) Ajudar a prendre consciència dels principals problemes ètics que pateix el món físicoesportiu. d) Crear conflictes cognitius amb la finalitat de fomentar el diàleg intern de l'alumnat amb si mateixos i amb els altres, de manera que sigui possible desenvolupar un raonament coherent que faciliti la comprensió dels problemes i l'adopció de postures davant d'aquests. e) Possibilitar el desenvolupament d'actituds de respecte i tolerància, de manera que s'estimuli la seva capacitat d'adoptar noves perspectives i dur a terme rols diferents (Cantillo *et al*, 1995). Regles bàsiques per al correcte funcionament de la discussió a classe o al gimnàs:

a) la participació en les discussions és voluntària; b) només una persona pot parlar cada vegada, els altres han d'escoltar al qui participa; c) els estudiants i esportistes poden co-

mentar les manifestacions amb els altres com ens agradaria que ens tractessin a nosaltres; e) cada alumne/esportista té la responsabilitat de procurar que la classe o el joc es desenvolupi normalment.

Els dilemes esportius poden extreure's de treballs ja desenvolupats. Podran ser elaborats pel professor/entrenador o inclús pels propis alumnes. Un recurs molt apropiat per tal que el professor posi tota l'evidència del dilema plantejat és l'ús d'imatges, ja sigui mitjançant pel·lícules, diapositives o vídeos, que es poden correspondre a escenes ocorregudes realment o situacions fictícies muntades a l'efecte. També resultarà productiu l'anàlisi de les accions que s'han anat produint a les classes pràctiques d'educació física i esportiva, de manera que es dona lloc a l'establiment d'un compromís ètic que es tradueixi en actuacions pràctiques concretes.

No fa molt, Eassom (1995) proposava el desenvolupament de jocs que contenen dilemes per plantejar el problema del "doping" i ajudar els esportistes en els seus processos de presa de decisions relacionades amb les regles establertes. També Robert Horrocks, ja des de 1980, utilitza els dilemes com a instrument de treball per al desenvolupament del raonament moral dels seus alumnes i a més a més, assenyala que "l'educació física i l'esport proporcionen experiències en un ambient controlat que poden crear realment aquests dilemes, amb la qual cosa els alumnes/esportistes no només hauran de discutir-los, ja que, molt sovint, es veuran obligats a actuar i prendre decisions pràctiques a partir d'aquests".

c) *Estratègies orientades al desenvolupament de competències autoreguladores.* Autoregulació de la conducta: segons Buxarrais *et al* (1995), l'autoregulació és el procés comportamental, de caràcter continuat i constant, en el qual la persona és la màxima responsable de la seva conducta. Aquestes estratègies poden basar-se en activitats plantejades davant el professor/entrenador que procurin desenvolupar en l'alumne/esportista habilitats orien-

tades a facilitar i optimitzar l'autocontrol en l'àmbit escolar i social o poden ser activitats que suposen la pràctica de l'autoregulació per part de l'alumne/esportista.

Es poden considerar tres fases en el desenvolupament de les competències autoreguladores: 1) autodeterminació d'objectius per modificar la conducta de l'alumne o esportista en funció de criteris preestablerts; 2) autoobservació que permeti a l'alumne/esportista analitzar el seu comportament, les seves causes i efectes; 3) autoreforç que afavoreixi la motivació intrínseca de l'alumne/esportista mitjançant contractes de contingència i autocontractes. Les anteriors activitats es concreten en la resolució de qüestions com aquests: pensa en alguna cosa que facis i que molesta els teus amics o companys de joc, per què creus que et passa això?, per què ho fas?, creus que podries fer alguna cosa perquè això no passés?, què?, com t'agradaria que actuessin els teus amics?, quines coses fas que els agradin als teus amics o companys?, es tracta que els alumnes/esportistes reflexionin sobre la seva conducta i sobre les conseqüències d'ella en relació amb els seus amics, companys de joc o d'equip.

d) *Estratègies per al desenvolupament socials i l'empatia.* Role-playing: mitjançant aquesta tècnica s'ofereix als alumnes i esportistes la possibilitat d'educar-se en valors com la tolerància, el respecte i la solidaritat a través del contacte d'opinions, sentiments i interessos diferents als propis. Aquesta tècnica, utilitzada per estimular la participació en el grup i solucionar els conflictes individuals o interpersonals, consisteix en la dramatització o escenificació d'una situació en la qual s'utilitza un conflicte d'interessos i valors, rellevant des del punt de vista moral. S'ha de procurar que la representació sigui improvisada pels personatges i recalcar l'expressió de les diferents postures fent ús del diàleg. La posta en pràctica del role-playing de manera sistemàtica ajudarà a l'alumne/esportista en les següents funcions: a) comprendre que els altres poden tenir punts de vista diferents del propi; b) conside-

rem anticipar aquests punts de vista en una situació concreta de conflicte; c) relacionar i coordinar les diferents perspectives sense oblidar la postura personal (Buxarrais *et al*, 1995).

e) *Estratègies per a l'anàlisi de temes moralment rellevants.* Comprensió crítica: és un tipus d'intervenció educativa que té per objecte el potenciament de la discussió, la crítica i l'autocrítica, així com l'enteniment entre els alumnes/esportistes, els professors/entrenadors personals i altres implicats en el problema a discutir. Té com a base de treball temes personals o socials que suposen un conflicte de valors a partir de temes socials i esportius controvertits.

El punt de partida per a les activitats de comprensió crítica ha de ser un document (narració, dibuix, pel·lícula, reportatge, etc.) que se'ls presenta als alumnes/esportistes per ser discutit. Per exemple, la importància de l'educació física i l'esport per formar un estil de vida saludable, els riscos de l'esport competitiu en edats joves, el comportament dels espectadors davant els esdeveniments esportius, la personalitat dels ídols esportius, etc. Els principals passos per portar a terme aquesta tècnica són els següents: a) presentar temes controvertits; b) comprensió prèvia del text o document gràfic; c) comprensió científica de la realitat; d) comprensió i crítica; e) comprometre's activament en la transformació de la realitat tractada.

Model de Thomas Wandzilak per al desenvolupament de valors a través de l'educació física i l'esport

Les tècniques i estratègies presentades fins ara per promoure el desenvolupament de valors socials i personals a través de l'activitat física i l'esport poden semblar una mica abstractes, sobretot si no s'integren dins d'un model de major abast. Per això, i atès l'escàs nombre de treballs desenvolupats en aquest camp, m'he sentit atret pel model d'intervenció que ens proposa Wandzilak (1985), aplicat posteriorment

per Wandzilak *et al* (1988) per al desenvolupament de valors a través de l'educació física.

Sense menysprear la importància que suposa l'elaboració pròpia de l'alumne quant al desenvolupament del seu judici moral, i sense deixar de respectar el paper de l'educador/entrenador com a tal, Wandzilak defèn que, per tal que el seu model aportí resultats satisfactoris, han de complir-se dos principis bàsics: en primer lloc, que *el professor/entrenador ha de proposar-se expressament el desenvolupament de valors i, per altra banda, el compromís per part de professors i entrenadors del desenvolupament de models adequats de rol*, ressaltant la valuosa aportació de l'ajut social que suposen els altres significatius (amics, professors, entrenadors, pares).

Si partim d'aquests dos principis, el professor o educador pot ensenyar valors mitjançant l'educació física i l'esport, però per això, ha de complir els següents passos:

- Analitzar prèviament la situació i definir els valors a desenvolupar.
- Determinar un currículum d'acord amb les seves previsions.
- Establir objectes esglaonats.
- Avaluar el sistema d'intervenció utilitzat.
- Usar els resultats obtinguts (retroalimentació, investigació).

S'ha de començar per conèixer la realitat existent, per la qual cosa és necessària una anàlisi de la situació, ja sigui a través de mètodes observacionals o mitjançant els diferents instruments que resultin apropiats per a això (tests, qüestionaris, escales d'actitud, informes de professors i pares, entrevistes, etc.). A partir del resultat obtingut i segons els objectius plantejats, podrà decidir-se quins són els valors més necessitats de promoció i desenvolupament i se'ls haurà de definir amb precisió i centrar-los, si és possible, en un reduït nombre d'ells. L'ambigüitat en la definició dels valors i la diversitat d'aquests poden ocasionar problemes operatius, de manera que resul-

ti infructuós l'esforç utilitzat, per la qual, cosa un cop identificades les variables, han de definir-se en termes de comportament.

Després de la definició dels valors sobre els quals s'ha de treballar, el professor/entrenador haurà d'establir els objectius específics. Atès que no totes les activitats tenen les mateixes característiques, ni tècniques, ni tàctiques, caldrà escollir per a cada objectiu aquelles activitats o esports que semblin més convients de cara a aconseguir l'objectiu proposat. Segurament, cada esport serà més o menys idoni per al desenvolupament de valors de diferents valors. Per exemple, tots els esports són adequats per crear capacitat decisòria, però uns esports d'equip i activitat de grup seran més apropiats que altres per al desenvolupament de la confiança, la responsabilitat o la cooperació (Fraleigh, 1990). En aquesta fase és quan ha de posar-se el professor/entrenador a desenvolupar pròpiament els valors, la qual cosa podrà fer-la utilitzant qualsevol de les tècniques anteriorment esmentades. El paper del professor/entrenador no serà de figura central del procés, sinó de motor impulsor de la discussió, plantejant problemes i reconduint els temes si s'allunyen massa dels objectius plantejats, però deixant que siguin els propis alumnes qui tinguin les conclusions per si mateixos.

Cada procés utilitzat en el mecanisme de promoció dels valors pot ser optimitzat si s'apliquen els esforços adequats. Per això, per intensificar les possibilitats de desenvolupament pot utilitzar-se l'esglaonament d'objectius i fites, sistema de recompenses que ha demostrar ser molt efectiu. Cada autor que ha aplicat aquest procediment a l'educació física ho ha fet de manera diferent, però tots ells han tingut en compte el que per als aprenents resultava de més interès, ja sigui el temps de joc en alguns casos, el resultat d'un trofeu a l'esportivitat en d'altres o el compliment d'una sèrie de passos i l'adquisició de cert nombre de punts necessaris perquè un equip o grup d'alumnes participi en una determinada activitat. Per

exemple, si el valor que s'està treballant és la capacitat decisòria, una llista de tasques per als membres d'un grup o equip podrien ser: a) establir objectius i fites; b) construir regles d'equip; c) establir un sistema de com actuar amb els violadors de les regles; d) seleccionar capitans; e) contribuir a la resolució de problemes en l'equip; f) decidir l'alineació per a cada joc, etc.

Quan el procés d'educació i promoció dels valors socials a través de l'activitat física s'han conclòs, el professor/entrenador ha de conèixer els seus resultats. Per això, haurà d'utilitzar un sistema comparatiu entre les dades de la realitat existent davant la posada en marxa del programa d'intervenció i educació en valors i les dades que aportin les anàlisis i avaluació posteriorment a tal procés.

Un cop comprovat el resultat de l'educació en valors a través de l'activitat física, convé que el professor/entrenador recopili les dades obtingudes, les quals poden tenir diferents aplicacions. En primer lloc, les conclusions poden ser utilitzades com a feedback al comportament del grup, si prenen en consideració no només el resultat, sinó també el procés, els diferents passos, les formes en què es va contribuir a canviar el raonament moral. D'altra banda, aquestes dades resultaran de gran interès com a punt de partida d'investigacions i pràctiques escolars futures, si es col·labora en l'enriquiment progressiu del limitat cos de coneixement actual.

Avaluació de valors en l'activitat física i l'esport

Si bé és veritat que tot el camp relacionat amb la transmissió i desenvolupament de valors és un terreny una mica indeterminat, l'avaluació i anàlisi d'aquests és concretament un dels aspectes més necessitat de progressiu avenços. Per a l'avaluació de valors en l'ensenyament general, s'han utilitzat sistemes diversos, des de metodologies observacionals i narratives (observació siste-

màtica, registre anecdòtic, valoració dels treballs realitzats a l'aula, llistes de control, diaris de classe, etc.), passant per qüestionaris i autoinformes (escales d'actitud, escales tipus Likert, escales de valors), fins a arribar a l'anàlisi i resolució de problemes (intercanvis orals, debats i assembles, sociodrames, avaluació del raonament, històries viscudes) per acabar en el centre escolar com a principal context d'avaluació d'actituds i valors (avaluació del clima escolar, avaluació del pla d'acció en valors, avaluació de les activitats específiques de l'educació de valors). Tots aquests sistemes, adaptats convenientment al context específic de l'educació física i l'esport, són susceptibles de ser utilitzats per a la determinació dels valors que caracteritzen la pràctica esportiva. El diari de classe, en concret, ha estat utilitzat per Cutforth i Parker (1996) per avaluar el desenvolupament afectiu a les classes d'educació física. Les tècniques que la literatura especialitzada ens ofereix no són massa, potser per la manca d'interès en aquest tòpic. Algunes d'elles, utilitzades específicament per avaluar els valors de l'activitat física i l'esport han estat, per exemple, l'inventari d'actituds cap a l'educació física de Kenyon (1968), l'escala de professionalització d'actituds cap al joc de Webb (1969) i la mesura d'expressió de valors amb l'esport de Simmons i Dickinson (1986). Més recentment, Lee (1990, 1993), Lee i Coockman (1995) i Cruz *et al* (1991), a través de dilemes morals en situacions esportives amb l'aplicació posterior d'una entrevista, van analitzar quins són els valors rellevants en esportistes joves (futbolistes i tennistes adolescents). Últimament, Cruz *et al* (1996) han creat un qüestionari per mesurar les actituds sobre el fairplay i en futbolistes infantils, juvenils i cadets, així com un registre d'observació amb conductes relacionades amb el fairplay en partits de futbol de jugadors professionals i alevins.

Per la nostra part, hem aportat dos sistemes per a l'avaluació dels valors en l'activitat física i de l'esport.

D'una banda, l'anàlisi de contingut de programes infantils de dibuixos animats amb argument esportiu per treure els valors que les seves imatges transmeten (Gutiérrez i Montalbán, 1994; Gutiérrez, 1995c) i, d'altra banda, preguntant directament a una mostra nombrosa d'estudiants i professors quins consideren ells que han de ser els objectius que ha de perseguir en l'educació física i en l'esport i quines són les manifestacions que de tals objectius s'aprecien actualment en la pràctica esportiva i física mitjançant el qüestionari d'objectius i manifestacions de l'educació física i de l'esport (Gutiérrez, 1994, 1995a).

Conclusions

Recordem que educar és formar el caràcter i formar-lo per tal que es compleixi un procés de socialització imprescindible per promoure un món més civilitzat i crític amb els defectes del moment i comproment-se amb el procés moral de les estructures i actituds socials; això és el que els grecs anomenaven ètica, la qual cosa implica la inculcació d'uns valors (Camps, 1994). Aquests valors poden ser promoguts a través de qualsevol activitat de l'ésser humà i, de manera molt especial, des de l'activitat física esportiva. D'acord amb aquest pensament deia Cagigal (1981) que "l'home, si no vol deixar de ser home, ha d'alimentar-se de valors, recuperar els perduts i agafar-ne de nous. Cal buscar-hi hàbits de la nostra societat en tant que es pugui treure tot allò aprofitable i valoritzar d'ells". Així doncs, remarcuem com a conclusions les següents:

- a) Estem convençuts que l'activitat física i l'esport són terrenys propicis per al desenvolupament i transmissió de valors a través de l'educació física i l'esport.
- b) Ha quedat clar que per desenvolupar valors mitjançant l'educació física i l'esport no n'hi ha prou amb la participació en la pràctica esportiva, sinó que cal posar-se expressament a allò;

cal dissenyar activitats i planificar objectius encaminats a aconseguir el desenvolupament d'uns determinats valors i procurar per tots els mitjans que siguin els mateixos alumnes i esportistes els qui facin seus els principi i valors que es defenen a través de diferents processos de raonament moral. Es fa necessària la participació activa dels alumnes/esportistes.

- c) L'afirmació anterior no ha de renyir-se amb aquesta. Encara que defenem la necessària participació activa dels aprenents, no per això arraconem la conveniència de la participació també compromesa dels professors/entrenadors. Sovint, s'ha abusat de la idea de l'educació neutra, cosa que ha acabat suposant una forma de deixament per part dels responsables de l'educació. No es tracta d'adoctrinar, però tampoc d'abandonar l'alumne a la seva sort. Segons Adela Cortina (1995), "no sembla raonable que les joves generacions parteixin de zero i aprenguin per assaig i error si els interessa viure aquests valors que tant de temps ha costat a la humanitat arribar a aprendre'ls al llarg de la seva història".
- d) Entenem que els professors/entrenadors són agents idonis per a la promoció i desenvolupament dels valors a través de l'activitat física i l'esport, per la qual cosa hauran d'aportar als seus alumnes i esportistes un model de rol adequat.
- e) Aquesta implicació de professors i entrenadors, com proposava Wandzilak (1985), suposa mantenir una gran coherència entre el predicat i el practicat, entre el que es pregona a les aules i gimnasos i el que després es defèn al terreny de joc i a les activitats diàries.
- f) No hem d'oblidar que els educadors, professors i entrenadors, encara que sense voler-ho, aportem models de comportament als nostres alumnes i esportistes. Tant si actuem de manera més compromesa com si

ens quedem al marge de les situacions, estarem oferint als qui ens contempen un determinat model de rol.

- g) En el terreny físicoesportiu, els "altres significatius" (amics, professors, entrenadors, pares, figures de l'esport) tenen un paper molt important. Per això, el suport que els iguals (pares) i els altres més significatius ofereixen a l'alumne/esportista determinarà en bona mesura la seva trajectòria futura en el procés formatiu i en la construcció del seu autoconcepte (Musitu, Román i Gutiérrez, 1996, pàg. 62).
- h) La transmissió i desenvolupament de valors a través de l'educació física i l'esport, ha de fer-se a partir d'un model ecològic, en el qual es contemplin no només les característiques de l'alumne/esportista, sinó també les del seu entorn immediat, així com la influència de les persones més significatives, els professors i entrenadors, la política educativa i esportiva i els mitjans de comunicació social a través d'un tractament interdisciplinari. Com això pot semblar utòpic, aclarim que en l'engranatge d'aquest model cadascú té el seu paper i, si l'acompleix degudament, garanteix el resultat conjunt (Gutiérrez, 1995a).

Per últim i en relació amb l'afirmació d'Arnold (1991), en la qual apunta que l'educador físic no ha de convertir-se en un moralitzador que ensenya valors ètics, assenyalen que, des del nostre punt de vista, en moltes de les ocasions, el professor o entrenador no necessita estar adoctrinant els seus alumnes i esportistes a l'estil d'un predicador, sinó que n'hi ha prou amb el fet que mostri una actitud positiva cap al joc net i al respecte a les normes, sense deixar-se vèncer per l'atracció de l'èxit a tota costa. És veritat que, en vista del panorama actual, dedicar-se a intentar desenvolupar valors socials a través de l'educació física i de l'esport, pot suposar una aparent pèrdua de temps i que no tots els professors, i menys encara els entrenadors estan disposats a patir-lo,

però estem convençuts que serà un temps ben utilitzat i que pugui aportar a tothom, alumnes/esportistes i entrenadors/professors, beneficis insospitables, perquè, tal i com assenyalava Trepal (1995), "l'esport conté valors de descobriment de si mateix, de desenvolupament personal i educació social que el nen esportista pot mantenir tota la seva vida".

Bibliografia

- ARNOLD, P. J. (1991) *Educación Física, movimiento y curriculum*, Morata, Madrid.
- BAILEY, C. I. i SAGE, G. H. (1988) "Values Communicated by a Sports Event: The Case of the Super Bowl", *Journal of Sport Behavior*, 11, (3), pàg. 126-143.
- BAYONA, B. (1995) "La prevención de la violencia en la ley del deporte", a *El Deporte hacia el Siglo XXI*, Unisport, Málaga.
- BREDEMEIER, B. J. (1994) "Children's moral reasoning and their assertive, aggressive, and submissive tendencies in sport and daily life", *Jour. of sport & exercise psychology*, 16, 1, pàg. 1-14.
- BREDEMEIER, B. J. i SHIELDS, D. L. (1987) "Moral growth through physical activity: A structural/developmental approach", a D. Gould i M. R. Weiss (eds.), *Advances in Pediatric Sport Sciences*, vol. 2, Human Kinetics, Champaign, Illinois.
- BREDEMEIER, B. J. i SHIELDS, D. L. (1996) "Moral development and children's sport", a F. L. Smoll i R. E. Smith (eds.), *Children and youth sport: a biopsychosocial perspective*, pàg. 381-401, Madison, Wis., Brown & Benchmark.
- BREDEMEIER, B. J.; WEISS, M. R.; SHIELDS, D. L. i SHEWCHUK, R. M. (1986) "Promoting moral growth in a summer sport camp: The implementation of theoretically grounded instructional strategies", *Journal of Moral Education*, 15, pàg. 212-220.
- BUXARRAIS, M. R.; MARTÍNEZ, M.; PUIG, J. M. i TRILLA, J. (1995) *La educación moral en primaria y en secundaria*, MEC-Edelvives, Madrid.

- CAGIGAL, J. M. (1981) *¡Oh deporte! (Anatomía de un gigante)*, Miñón, Valladolid.
- CAMPS, V. (1994) *Los valores de la educación*, Alauda, Madrid.
- CANTILLO, J.; DOMÍNGUEZ, A.; ENCINAS, S.; MUÑOZ, A.; NAVARRO, F. i SALAZAR, A. (1995) *Los dilemas morales. Un método para la educación en valores*, Nau Llibres, València.
- CHEN, A. i ENNIS, C. D. (1996) "Teaching value-laden curricula in Physical Education", *Jour. Teaching Physical Education*, 15, pàg. 338-354.
- COAKLEY, J. (1990) *Sport in society. Issues and controversies*. Times Mirror, Boston.
- CORTINA, A. (1995) "Prólogo" a la obra de J. Cantillo et al, *Los dilemas morales. Un método para la educación en valores*, Nau Llibres, València.
- CRUZ, J.; BOIXADOS, M.; VALIENTE, L.; RUIZ, A.; ARBONA, P.; MOLONS, Z.; CALL, J.; BERBELL, G. i CAPDEVILA, L. (1991) "Identificación de valores relevantes en jugadores jóvenes de fútbol", *R. de Investigación y Documentación sobre las Ciencias de la E.F. y del Deporte*, 19, pàg. 80-89.
- CRUZ, J.; CAPDEVILA, L.; BOIXADOS, M.; PINTANEL, M.; ALONSO, C.; MIMBRERO, J. i TORREGROSA, M. (1996) "Identificación de conductas, actitudes y valores relacionados con el fair-play en deportistas jóvenes", en, *Valores Sociales y Deporte. Fair play versus violencia*, pàg. 37-67, Consejo Superior de Deportes, Madrid.
- CUTFORTH, N. i PARKER, M. (1996) "Promoting affective development in physical education. The value of journal writing", *JOPERD*, 67, 7, pàg. 19-23.
- DELVAL, J. i ENESCO, I. (1994) *Moral, desarrollo y educación*, Alauda, Madrid.
- DEVEREUX, E. C. (1978) "Backyard versus little league baseball: the impoverishment of children's games", a R. Martens (ed.), *Joy and sadness in children's sports*, pàg. 115-131, Human Kinetics, Champaign, Ill.
- DEVIS, J. (1996) *Educación física, deporte y curriculum. Investigación y desarrollo curricular*, Aprendizaje Visor, Madrid.
- DUBOIS, P. E. (1986) "The effects of participation in sport on the value orientations of young athletes", *Sociology of Sport Journal*, 3, pàg. 29-42.
- DURAN, J. (1985) "El estudio de la violencia deportiva en Europa", a ICEF, *Agresión y violencia en el Deporte. Un enfoque interdisciplinario*, CSD, Madrid.
- DURÁN, J. (1996a) *El vandalismo en el fútbol. Una reflexión sobre la violencia en la sociedad moderna*, Gymnos, Madrid.
- DURÁN, J. (1996b) "El vandalismo en el fútbol en España: un análisis sociológico cualitativo", en, *Valores Sociales y Deporte. Fair play versus violencia*, pàg. 9-35, Consejo Superior de Deportes, Madrid.
- ENNIS, C. D. (1994) "Urban secondary teachers' value orientations delineating curricular goals for social responsibility", *Jour. of Teaching in Physical Education*, 13, pàg. 163-179.
- ENNIS, C. D. i CHEN, A. (1995) "Teachers' value orientations in urban and rural school settings", *Research quarterly for exercise and sport*, 66, 1, pàg. 41-50.
- EASSOM, S. (1995) "Playing games with prisoners' dilemmas", *Journal of the philosophy of sport*, XXII, pàg. 26-47.
- FRALEIGH, W. P. (1990) "Different Educational Purposes: Different Sport Values", *Quest*, 42, pàg. 77-92.
- GIBBONS, S. L.; EBBECK, V. i WEISS, M. R. (1995) "Fair play for kids: Effects on the Moral Development of Children in Physical education", *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 66, 3, pàg. 247-255.
- GONZÁLEZ, L. D. (1993) *Deporte y educación*, Ed. Palabra, Madrid.
- GONZÁLEZ LUCINI, F. (1993) *Temas Transversales y Educación en Valores*, Alauda, Madrid.
- GREENDORFER, S. (1987) "Psycho-social correlates of organized physical activity", *Journal of Physical Education, Recreation and Dance*, September, pàg. 59-64.
- GUTIÉRREZ, M. (1994) "Desarrollo y transmisión de valores sociales y personales en Educación Física y Deportes", *Premio de Investigación en Ciencias Sociales y Humanidades*, VI Premios Unisport Andaluza de Investigación Deportiva, Unisport, Málaga.
- GUTIÉRREZ, M. (1995a) *Valores sociales y deporte. La actividad física y el deporte como transmisores de valores sociales y personales*, Gymnos, Madrid.
- GUTIÉRREZ, M. (1995b) "El maestro como promotor de valores sociales a través de la actividad física", a P. L. Rodríguez i J. A. Moreno (Eds.), *Perspectivas de actuación en educación física*, pàg. 45-60, Universidad de Murcia.
- GUTIÉRREZ, M. (1995c) "Valores transmitidos por la serie de dibujos animados sobre voleibol Juana y Sergio", a *Aplicaciones i fonaments de les activitats físico-esportives*, I, pàg. 353-362, INEFC, Lleida.
- GUTIÉRREZ, M. i MONTALBAN, A. (1994) "¿Qué valores transmite la serie deportiva de dibujos animados Campeones?", *Revista Española de Educación Física y Deportes*, 1, 2, pàg. 26-33.
- HERSH, R.; REIMER, J. i PAOLITO, D. (1988) *El crecimiento moral. De Piaget a Kohlberg*, Narcea, Madrid.
- HORROCKS, R. (1980) "Sportmanship moral reasoning", *The Physical Educator*, 37, pàg. 208-212.
- HUXLEY, A. (1969) *Ends and Means: An Enquiry into the Nature of Ideal and into the Methods of Their Realisation*, Chatto & Windus, Londres.
- KENYON, G. S. (1968) "Six scales for assessing attitude toward physical activity", *Research Quarterly*, 39, pàg. 566-574.
- KOHLBERG, L. (1969) "Stage and sequence. The cognitive-developmental approach to socialization", a D. A. Goslin (Ed.), *Handbook of socialization theory and research*, Rand-McNally, Chicago.
- LEE, M. J. (1990) "Conducta y actitudes relacionadas con el juego limpio en el deporte juvenil", *Peles del Psicólogo*, 46, pàg. 55-61.
- LEE, M. J. (1993) "Moral Development and children's sporting values", a J. Whitehead (Ed.), *Developmental Issues in Children's Sport and Physical Education*, pàg. 30-42, Institute for the Study of Children in Sport.
- LEE, M. J. i COCKMAN, M. (1995) "Values in children's sport: spontaneously expressed values among young athletes", *International review for the sociology of sport*, 30(3/4), pàg. 337-352.
- MARÍN, R. (1993a) "Prólogo", a D. Martín i J. A. Benavent, *Los valores al inicio de la adolescencia*, Ajuntament de Puçol, Valencia.
- MARIN, R. (1993b) "Orientación personal y valores", *Revista de Orientación Educativa y vocacional*, 5, pàg. 147-162.
- MENÉNDEZ, C. (1991) "El deporte como contexto de socialización infantil y juvenil: implicaciones y errores", a *Actes de les VII Jornades de l'Associació Catalana de Psicologia de l'Esport*, ACPE: Barcelona.
- MEAKIN, D. C. (1982) "Moral values in physical education", *Physical Education Review*, 5, 1, pàg. 62-82.
- MUSITU, G.; ROMAN, J. M. i GUTIÉRREZ, M. (1996) *Educación Familiar y socialización de los hijos*, Idea Books, Barcelona.
- ORTEGA, P.; GIL, R. i MINGUEZ, R. (1996) *Valores y educación*, Ariel, Barcelona.
- PARADES, J. M. (1992) "¿Por qué no se castiga la violencia en el deporte? Algunas consideraciones sobre deporte y derecho penal", *Perspectivas*, 11, 2-6.
- PASCUAL, A. V. (1988) *Clarificación de valores y desarrollo humano*, Narcea, Madrid.
- PIAGET, J. (1935) *El juicio moral en el niño*, Beltrán, Madrid.
- PIAGET, J. (1975) *El criterio moral en el niño*, Morata, Madrid.
- ROKEACH, M. (1973) *The nature of human values*, Free Press, New York.
- ROMANCE, T. J.; WEISS, M. R. i BOCKOVEN, J. (1986) "A program to promote moral development through elementary school physical education"

- tion", *J. of Teaching Physical Education*, 5, pàg. 126-136.
- SAGE, G. H. (1988) "Sports participation as a builder of character?", *The World and I*, 3, pàg. 629-641.
- SAVATER, F. (1997) *El valor de educar*, Ariel, Barcelona.
- SCHWARTZ, S. H. i BILSKY, W. (1987) "Toward a Universal Psychological Structure of Human Values", *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 3, pàg. 550-562.
- SEGRAVE, J. O. (1993) "Sport as a cultural hero-system. What price glory?", *Quest*, 45, pàg. 182-196.
- SEIRULLO, F. (1995) "Valores educativos del deporte", a D. Blázquez (dir), *La iniciación deportiva y el deporte escolar*, pàg. 61-75, INDE, Barcelona.
- SIMMONS, D. D. i DICKINSON, R. V. (1986) "Measurement of Values Expression in Sports and Athletics", *Perceptual and Motor Skills*, 62, pàg. 651-658.
- SPARKES, A. C. (1986) "The competitive mythology. A questioning of assumptions", *Health and Physical Education Project*, Newsletter, 3.
- TREPAT, D. (1995) "La educación en valores a través de la iniciación deportiva", a D. Blázquez (dir), *La iniciación deportiva y el deporte escolar*, pàg. 96-112, INDE, Barcelona.
- UNISPORT (1993) *Juega limpio en el deporte. Campañas de promoción del fair-play*, Deportes nº 17, Unisport, Málaga.
- UREÑA, F. (1995) "Los contenidos transversales. Su fundamentación desde el área de Educación Física en la E.S.O.", *Habilidad Motriz*, 6, pàg. 5-14.
- VOLKWEIN, K. (1996) "Changing values in sport: A (socio)philosophical perspective", *Sport Science Review*, 5, 2, pàg. 1-11.
- WANDZILAK, T. (1985) "Values development through physical education and athletics", *Quest*, 37, 2, pàg. 176-185.
- WANDZILAK, T.; CARROLL, T. i ANSORGE, C. J. (1988) "Values development through physical activity: Promoting sportmanlike behaviors, perceptions, and moral reasoning", *Journal of Teaching in Physical Education*, 8, 1, pàg. 13-22.
- WEBB, H. (1969) "Professionalization of attitudes toward play among adolescents", a G. Kenyon (Ed.), *Aspects of contemporary sport sociology*, The Athletic Institute, Chicago.